
KÖNYVEK

ANTAL ÉVA

antal.eva@uni-eszterhazy.hu
ORCID: 0000-0001-5245-6470

PÉTER Ágnes. *A függetlenség ára. Mary Wollstonecraft és Mary Wollstonecraft Shelley öröksége.* Budapest: Jelenkor Kiadó, 2022. 474.

Péter Ágnes az angol romantika jeles hazai és nemzetközi szaktekintélyeként számtalan tanulmányt és öt monográfiát publikált az elmúlt harminc évben. A kor- és stílusrajzot adó *Roppant szivárvány: A romantikus látásmódról* 1996-ban jelent meg, ezt követte az életpályát bemutató Percy Bysshe Shelley és John Keats kötet (*Késbet a tavasz?: Tanulmányok Shelley poétikájáról*, 2007; *Keats világa*, 2010), majd 2017-ben a William Blake művészetét értelmező könyvét adta ki a szerző („...ezentúl egybeforrég, föld s pokol...”: *William Blake illusztrációi a Jób könyvéhez*). Péter Ágnes könyvei és írásai nagy népszerűségnek örvendenek a romantikával foglalkozó hallgatók, oktatók és kutatók körében, ami nagyrészt az elegáns prózának és a kontextualizált irodalmi elemzéseknek köszönhető.

Jelen kötet némiképp elmozdulást mutat a szerző pályáján, hiszen két radikálisan gondolkodó női szerző életműve kerül a fókuszba. *A függetlenség ára* történetileg az angol romantika időbeli kereteit kitágítva, a 18. század második felétől a 19. század közepéig tartó közel egy évszázados időszakot mutatja be – ezúttal két lázadó és önmagát kereső nőalak írásain keresztül. Mary Wollstonecraft (1759–1797) a felvilágosodás gyermeke és az angol korai, protofeminizmus alakja, „az ún. liberális feminizmus” anyja (18), akinek életéről most jelenik meg az első könyv magyarul. Korábban Péter Ágnes már közölt szemelvényeket Wollstonecraft műveiből az *Angol romantika* című szöveggyűjteményben (ford. Pálincás Katalin, Kijárat Kiadó, 2003), de fájóan hiányoznak a 18. századi író műveinek magyar fordításai, illetve

életművének értelmezései. Az angolszász kritikai irodalomban temérdek monográfia és értekezés jelent meg Mary Wollstonecraftról; csak a kalandor életrajzot bemutató kötetből nyolcat számolt össze a recenzens a 2000-es évekből (lásd Nancy E. Johnson és Paul Keen, szerk., *Mary Wollstonecraft in Context*, CUP, 2020).

Nagy felelősség a nőtörténetben ilyen fontos és kiemelkedő gondolkodóknak hangot adni – ezúttal magyarul. A szerző vállalt feladatát így öszszegzi: „portréjuk megrajzolásához elsősorban önmeghatározó írásaikra fogok hivatkozni, leveleikre és naplóiakra, melyekben, ha a maguk konstruálta szerepek néha el is fedik a (megismerhetetlen) valóságot, a szerepjátszás maga is árulkodó jele a nehézségeknek, melyekkel szembekerültek.” (15) Péter Ágnes a tőle megszokott közérthető módon vázolja fel a 18. századi patriarchális angol társadalom nőkre nehezedő elvárásait, hogy így előkészítse anya és leánya buktatókkal és küzdelmekkel teli életútjának bemutatását. A „kettő az egyben” *kritikai életrajz* alcíme sokat mondó: Mary Wollstonecraft mellett a William Godwintól született leánygyermek, Mary Godwin, férje után Mary Shelley, itt az anya nevét kapja „örökül” Mary Wollstonecraft Shelley-ként (ez a név áll sírkövén is). A könyv inkább Mary Godwin, a leány története, az első egyharmad szól Mary Wollstonecraft-ról, ám Péter Ágnes érzékenyen mutatja be azokat a láthatatlan mégis oly erős szálakat és a „kísértes-ties” párhuzamokat (idézve a szerző jelzőjét), melyek az anya és leánya közötti szellemi kapcsolat textuális bizonyítékai. A rendkívül személyes hangvételű könyvben a női életpasztalatok korabeli leírásai mellett ezek a legemlékezetesebb mozzanatok. A recenzensnek, aki Wollstonecraft nevelésfilozófiájáról és esztétörténeti kapcsolódásairól készíti nagydoktori monográfiáját, öröm volt arról olvasni, hogy az anya írásai hogyan épültek be a leány életművébe, hogyan vált Mary Godwin (Mary Wollstonecraft Shelley) radikális gondolkodású édesanyjának első, értő női olvasójává

saját önképzésében és intellektuális önmeghatározásában. Az 1830-as évekből származó levélidézetekben, életére visszatekintve, az író nő igen világosan látja anyja és aple örökségének terhét és hármójuk gondolkodásbeli attitűdkülönbségeit (idézve 440, 444–449).

A kötet – a szerzői vállalás szerint – főként anya és leánya leveleit és naplórészleteit közli, így mintegy tobzódik az idézetekben. Mary Shelley 300 oldalas életrajzában az érzelmi hullámzást követhetjük a személyes passzusokban, míg a Mary Wollstonecraft-ról szóló 150 oldal szigorúbb értelemben vett fejlődéstörténet. Az anya életműve korai halála miatt kétségkívül rövid és töredékesnek tekinthető (alig tíz évet élte fel), ám a felvilágosodás (leány)gyermekéknél kivételes önmegértése látványosan a kor nagyhatású gondolkodóinak, a „szellemi apáknak” a műveivel vitázva alakul. Az alig iskolázott és a disszenterek által felkarolt Mary Wollstonecraft tizenéves korától fogva önálló életre vágyik, nem tűri a korlátokat, és világosan látja az alsóbb osztályok, a szegények és a nők kiszolgáltatottságát. Legkorábbi műveiben az oktatás és a nevelés fontosságát hirdeti: John Locke és Jean-Jacques Rousseau nézeteit értelmezve írja meg nőnevelő kézikönyveit (*Gondolatok a lányneveléséről*, 1787 és *Eredeti történetek a valóságos életből*, 1788). Későbbi politikai írásaiban Edmund Burke-vel vitázik a francia forradalom megítéléséről és az emberek természetes jogairól (*Az emberi jogok védelmében*, 1790), majd a főművének tekintett *A nő jogainak védelmében* (1792) értekezésben Rousseau-hoz kapcsolódva fejti ki nézeteit a nők korabeli helyzetéről. A radikális szemléletű írások mellett hosszabban olvashatunk Wollstonecraft önéletrajzi ihletésű Mária-regényeiről, melyeket Péter Ágnes „az első női nevelődési regénynek” tekint (29), valamint önképzésének termékeiről (olvasókönyvről, fordításairól és recenzióiról). Wollstonecraft utolsó befejezett műve a *Rövid svédországi, norvégiai és dániai tartózkodás alatt írt levelek* (1796), mely a kor szentimentális útirajzainak (Laurence Sterne) és Rousseau kószáló gondolkodójának (*A magányos sétáló álmodozásai*) hatását tükrözi fenséges északi természetleírásaival, társadalom-filozófiai és pszichológizáló passzusaival. A saját korában is népszerű könyvecske a nagyközönségnek szánt huszonöt levelet közli, miközben Péter Ágnes Wollstonecraft privát szerelmes leveleiből is válogat – később ész-

revesszük, hogy itt került egymáshoz legközelebb a két megidézett női hang.

Mary Godwin (1797–1851) életútja az anya elvesztésének és hiányának tudatában egy szigorú apával indul, hogy majd a romantika költőgeniuszának, Percy Bysshe Shelley-nek kísérője, „holdfénye” legyen a szeretett férfi haláláig (331–333). Péter Ágnes a kötet egységeiben egyrészt a nagyregényekre fókuszál kiváló műértelmezésében (*Frankenstein*, *Valperga*, *Matilda*, *The Last Man*), miközben időrendben követi a számtalan utazást és a változó összetételű romantikus „kommuna” érzelmi viszonyrendszerének alakulását. Ez utóbbi igen nehéz feladat, és ezt a szerző, ahogy ígérte, leginkább Mary Shelley naplóinak és leveleinek szűrőjén keresztül látatja. A feleség és anya szerepkörének realizitikus bemutatása a veszteségek összes fájdalával – négy gyermekéből hármat eltemet – a gyász munkában teljesedik ki 1822 után, amikor Percy B. Shelley tragikus halálát követően új naplóba kezd az író. *A bánat könyvének* (*Journal of Sorrow*) idézeteit kurziváltan közli Péter Ágnes, ami valóban kiemeli ezeket az érzelmi és egzisztenciális vívódásokról szóló részeket. Mary Shelley női hangja a gyászban, a szeretett férj alakjának interiorizációjával válik a legerőteljesebbé, és *Az utolsó ember* apokaliptikus látomásregényben éri el csúcspontját. Az 1830 után írott művek már inkább a viktoriánus értékrendet tükrözik a *Perkin Warbeck* a történelmi, míg a *Faulkner* az otthonregény műfajában (a hetedik regényt, a *Lodore*-t már csak említi a szerző, 431). A Jelenkor Kiadó azonban azért, hogy egyszerre jelenteti meg *A függetlenség ára* című életrajzi kötetet Mary Shelley mind a mai napig legnagyobb hatású regényének, a *Frankensteinnek* 1831-es végső változatával (ezúttal Péter Ágnes saját fordításában Mary Shelley és P. B. Shelley előszavával kiegészítve), aláhúzza a Mary Shelley-kánon konvencionális értékelését, az író első regényének szerepét hangsúlyozva az életműben.

Ilyen nagy volumenű kötetben – száz év történéseinek női szempontú bemutatásakor – a primer művekből vett számtalan és igen hosszú idézet mellett a szerzőnek ügyesen kell az irdatlan mennyiségű szakirodalomhoz folyamodnia. Péter Ágnes az angol nyelvű szakirodalomból jó érzékkel (és jó arányérzékkel) válogat, míg az ideillő magyar nyelvű munkáknál esetlegesebbek a választás szempontjai.

A bevezető részben a felvilágosult Anglia társadalmának és a Radikálisok (Radicals) körének eszméletörténeti elhelyezésekor némiképp zavaró a magyar *Nyugat* nőíróinak helyzetéről írni (9–11), míg több 20. századi kitekintés lábjegyzetbe került (lásd a téves Ghandi-utalás a 232. vagy Heller és Vajda cikke a szocialista kommunáról a 103. oldalon). Ugyanakkor számos különleges mellékszál további vizsgálódás tárgya lehet, mint például a *Frankenstein* színpadi, majd zenés átiratának sikere, ahol a Teremtmény megjelölése „(----)” az előadásposzteren (idézve 361–362), vagy éppen Mary Shelley és női kortársainak viszonya; gondolok itt főként a polgárjogi aktivista Frances Wright-tal folytatott levelezésére (idézve 390–394).

Mindazonáltal a könyv tartalmi erényei mellett a recenzens kénytelen szóvá tenni a kötet szerkesztésbeli hiányosságait. A bekezdések tördelése nem olvasóbarát (az üres sorok nemcsak idézetek előtt és után tagolják, törlik meg a szöveget), némely idézetnél hiányzik a forrásmegjelölés, és a tartalomjegyzékben öt helyen eltűnt a Mary Shelley regényeit jelölő alfejezetcím, a Mary Wollstonecraft életművét méltató II. nagy egység pedig alig látszik a hibás tördelés következtében. Ezen túl Mary Wollstonecraft két regénye, *Mary* és *Maria* hősnőjének története több ponton egybemosódik köszönhetően a szerző által használt angol kiadás zavaró címének (vö. *Mary and The Wrongs of Woman*, 28–29, 129–132), Richard Price Rice-ként jelenik meg (22–23). Míg Mary Shelley egyik novellájának hősnője, Despina többször is Despida lesz (345–346), illetve a 19. századi élettörténetben két évszám tévesen szerepel (1919, 241 és 1941, 451). Az értő és odafigyelő szerkesztői olvasat korrigálhatta volna ezeket a bosszantó hibákat. Remélhetőleg a második, javított kiadás igényes szöveggondozó munkája méltón hozzájárul a szerző által vállalt feladat nagyságához, és a két kivételes tehetségű Mary magyar hangja megidéződik majd az irodalom- és nőtörténettel foglalkozó hallgatói és oktatói elemzésekben, esszékben és disszertációkban.

PÁLINKÁS KATALIN

kati.palinkas@gmail.com
ORCID: 0009-0009-7986-1842

Éva ANTAL és Antonella BRAIDA, szerk. *Female Voices: Forms of Women's Reading, Self-Education and Writing in Britain (1770–1830)*. Besançon: Presses Universitaires de Franche-Comté, 2022. 270.

A *Female Voices* című, Antal Éva és Antonella Braida szerkesztésében megjelent tanulmánykötet hat évtizedet ölel fel: azt az időszakot, amikor az angol irodalomban és közgondolkodásban a női szerzők meghatározó szereplőkké váltak. Témaválasztásában az ebben a folyamatban fontos szerepet játszó, az egész korszakot mélyen átható, a nők számára pedig különösen éles kérdésekkel jelentkező pedagógiai diskurzust jelöli meg.

A címben szereplő kulcsszavak közül az *önképzést* érdemes kiemelni: a tanulmányok szinte mind egyikében központi kérdés, hogy intézményes oktatás hiányában az önképzés milyen módjai elérhetők a nők számára, például az intenzív olvasást és írást is ilyen gyakorlatként értelmezik a szerzők. Az olvasás nemcsak ismeretszerzést jelent, hanem a kritikus gondolkodás lehetőségét, vagy a férfi olvasási gyakorlatokkal szemben akár felforgató női olvasási minták kialakítását is. A női szerzők műfaji és témaválasztásbeli kísérletezései pedig jól példázzák, hogy az írás önképzési folyamat is. A kötet merítése a pedagógiai gondolkodás fontosságát hangsúlyozza: a korszak nőíróinak körében rendkívül népszerű, kifejezetten nevelő célzatú írásokon túl számtalan más műben, levéregényben, színdarabban, életrajzban, fordításban stb. is központi kérdésként fogalmazódnak meg a nőnevelés és női önképzés lehetőségei.

Az első fejezet tanulmányai az interkulturális hatásokat és a fordítás szerepét tárgyalják. Hannah Moss azt vizsgálja, hogyan gondolják újra Madame de Staël *Corinne*-jének brit parodisztikus átiratai a női tehetség és a társadalmi szerepeltérások ütközését. Moss arra a következtetésre jut, hogy még az alapvetően konzervatív szemléletű átiratok sem nélkülözik a problémaérzékenységet és a társadalomkritikát. A korabeli női fordításirodalom egyik népszerű műve Bernardín de Saint-Pierre *Paul és Virginie* című regényének fordítása, amelyet Helen Maria Williams a jakobinus diktatúra

alatt, részben őrizetben, a cenzúra nyomása alatt készített. David Garcia arra mutat rá, hogy a Williams által a fordításba fűzött nyolc saját szonett textuális instabilitást hoz létre, és mellékszöveggént, például a számkivettség megjelenítésével, a fordítás létrejöttének körülményeire reflektál, egyfajta politikai üzenetként is olvasható. A fejezet utolsó tanulmányában Hélène Vidal azt elemzi, hogyan támaszkodik Georgiana Cavendish levélregényeiben és pedagógia célzattal írt színdarabjában többek között Rousseau *Az új Héloïse* című művére, és mennyiben tekinthetők ezek a nevelődési történetek autofikciónak.

A második fejezetben olyan művekről esik szó, amelyek a nők nevelődésének és önképzésének lehetőségeire reflektálnak, és az ezzel kapcsolatos korabeli vitához szólnak hozzá. Mary Hays *The Victim of Prejudice* című regényének diszkurzív kontextusát és a regény női szereplőit elemezve Csikós Janczer Dóra kiemeli, hogy még a leghaladóbb szellemű felvilágosult nevelési elvek is kudarcot vallanak pozitív női minták, megosztott női tapasztalat, szolidaritás hiányában. A társadalmilag meghatározott nemi szerepek rendszerszinten lehetetlenítik el a változást. Séllei Nóra szerint Mary Wollstonecraft *A Vindication of the Rights of Woman* című értekezése olyan szempontból is formabontó, hogy a nők egyenjogúságát célzó nevelés kulcsfeladatának tekinti az értelem és a test egyenlő művelését, az identitásképzésben betöltött egyenlően fontos szerepüket hangsúlyozva. Wollstonecraft nemcsak a férfi és női szerepek bináris kulturális konstrukcióját kritizálja, hanem radikális módon újragondolja a (női) test szerepét is. Anthony John Harding olvasatában Mary Hays hatkötetes *Female Biography* című munkája tudatos újraírása a férfiak által uralt történelemírásnak. Hays mellett, hogy az életrajz pedagógiai lehetőségeit hangsúlyozza, a felvilágosult női gondolkodás hagyományát is dokumentálja. A fejezet utolsó tanulmányában Kiel Shaub azt vizsgálja, hogyan támaszkodott Mary Shelley a *Frankenstein* írásakor azokra a tudományos és művészeti ismeretterjesztő előadásokra, amelyek ő maga is látogatott, illetve hogyan lehet lenyomata a regényben a női szereplők marginalizáltsága annak, ahogyan a női közönség fokozatosan kiszorult az eredetileg az ő képzésüket is célzó tudományos előadásokról.

A harmadik fejezet tanulmányainak fókuszosa az olvasás szerepe, valamint műfaji és formai kísér-

letezések. Hannah Cowley fontos korabeli politikai események ábrázolásához az epikus költeményt választja műfajként, Angela Escott szerint azonban a művet a színdarabokra jellemző írói fogások teszik hatásossá. Kaló Krisztina értelmezésében Clara Reeve *The School for Widows* című levélregényében a levélírás nemcsak az önkifejezés, hanem az önképzés megvalósulásának eszköze is. Mary Tighe kiadatlan naplói és levelezését elemezve Harriet Kramer Linkin azt mutatja be, hogy Tighe számára élete végéig tudatos projekt volt ön maga elsősorban olvasmányokon keresztül művelése. A fejezet legérdekesebb írásában Angelika Reichmann a patriarchális dominanciát felforgató női olvasásmódot vizsgálja Anne Radcliffe *Mysteries of Udolpho* című gótikus regényében, és amellet érvel, hogy a szubverzív olvasási stratégia kulcsszerepet játszik Emily fejlődésében.

Az utolsó fejezet arra keresi a választ, hogyan jelennek meg kortárs közgazdaságtani diskurzusok és a kritikai gondolkodás női szerzők műveiben. Marie-Laure Massei-Chamayou azt vizsgálja, milyen útmutatást ad Jane Austen és Maria Edgeworth a közgazdaságtan alapfogalmairól, hogyan segítik női olvasóikat eligazodni például a házasságkötések mozgatórugóinak feltérképezésében vagy a materializmus veszélyeinek felismerésében, és ezen ismeretek miként ellensúlyozzák a nők tipikus szerepeit. Jean Marcet rendkívül népszerű, nevelő célzattal írt gazdaságtani témájú művei Alexandra Sippel értelmezésében ugyan széles rétegek számára tesznek közérthetővé gazdasági jelenségeket, alapvetően mégis konzervatívak. Anna Jameson Shakespeare női szereplőit bemutató kötetét elemezve Magdalena Pypec azt hangsúlyozza, miként állít Jameson a nők egyenjogúságáért folytatott küzdelemben követendő mintának irodalmi és mitológiai nőalakokat. A rendkívül népszerű kötet a felvonulatot nőalakok sokféleségével a nők kulturálisan elfogadott szerepeit tágítja, esetenként radikálisan.

A felölelt hat évtized szimbolikus végét Mary Wollstonecraft és Mary Shelley munkásságával jelölik ki a szerkesztők. A kötet tanulmányai a legkülönbözőbb műfajokban alkotó női szerzőket és a művekben megjelenő problémafelvetések sokféleségét vizsgálják. A tanulmánykötet erőssége ennek a sokféle hangnak és írásmódnak a bemutatása. A *Female Voices* című könyvet a korszak kutatóin túl a neveléstörténet és olvasástörténet iránt ér-

deklődők is haszonnal forgathatják. Egyes cikkek izgalmas elméleti megközelítései (például szubverzív olvasási stratégiák vagy a testfogalom szerepe) pedig a 18–19. századi brit női szerzők kérdésfelvetéseinek aktualitását hangsúlyozzák.

HELIKON

FÖLDES GYÖRGYI

foldes.gyorgyi@abtk.hu
ORCID: 0000-0002-2604-5800

Rosi BRAIDOTTI. *Nomadic Subjects. Embodiment and Sexual Difference in Contemporary Feminist Theory*. Second edition. New York: Columbia University Press, 2011. 334.

Rosi Braidotti 2011-ben kiadott *Nomadic Subjects: Embodiment and Sexual Difference in Contemporary Feminist Theory* című, második kiadása nem teljesen azonos 1994-es, sokat hivatkozott kötetével. Tizenhét évvel az előző után erősen átdolgozott, átstrukturált verzió született. A kötet egyfelől „frissítés”, reflektálva az azóta bekövetkezett szociális-kulturális változásokra (felvázolva a tudománytörténeti hátteret és a filozófiai szcéna aktuális helyzetét), s részben integrálva a kortárs filozófia és feminista kritika újabb teóriáit is. Másfelől egy érlelődési folyamat eredménye, amennyiben Braidotti szerzői és szerkesztett filozófiai ötleteiben, tanulmányaiban folyton újragondolta, időközben fejlesztette, más aspektusokkal egészítette ki elméletét (etikai aspektus, posztthumán és egyéb kultúraelméletek). Harmadrészt, amint azt előszavában is írja, a reflexiókra, kritikákra is reagálva megpróbálta kiiktatni a következetlenségeket, széttartásokat, amelyeket – ekkor már úgy látja – könyvének 1994-es változata tartalmazott.

Az egyik legszembetűnőbb változás a fejezetek sorrendjének megváltoztatása. A nomád állapot mibenléte – lásd alább – például lényegesen hosszabban van kifejtve, emiatt az elemzőbb jellegű, „esettanulmányként” tált fejezetek hátrébb csúsztak. A kötet végén teoretikusabb jellegű szövegeket olvashatunk, ezért némi körköröség is érzékelhető Braidotti érvelésében. Mindenesetre ezek az elemzések mintha bizonyító erejű illusztrációként szolgálnának magának a nomád szubjektu-

mok mibenlétéről szóló gondolatmenetnek a bemutatásához: ilyen például a biopowerről és az ennek alávetett anyai testről és reprodukcióról szóló fejezet (*Organs without Bodies*), korunk vizualitásának pornografikus jellegéről, a képek hatalmáról szóló eszmefuttatás vagy az előbbi változathoz képest erősen kibővített *Mother – Monster – Machine* című „rizomatikus” áttekintés, valamint a Clarice Lispector *The Passion According to G.H.* című művének feminista értelmezéseit bemutató szöveg, amelynek fő tétje a feminista szubjektum deperszonalizációs erejének megmutatása. Ugyanakkor – hiszen valóban igen érdekesítő elemzésekről van szó – némileg színesítik is az érvmenetet, felrázzák a befogadót az aprólékos argumentáció olvasása közben. (Tegyük hozzá: más, régebbi regényelemzés viszont – a gondolatmenet megváltozásának megfelelően – kiesett ebből a verzióból.)

Rosi Braidotti könyvének újraírását az is motíválta, hogy harmincévnyi posztstrukturalista-posztkolonialista és feminista vitasorozat után továbbra is úgy ítélte meg, nem sikerült konszenzusra jutni arra vonatkozóan, hogy pontosan milyen következményekkel jár a nem egységes (mert „megosztottként”, „alakulásban lévőként”, nomádként, csomó- vagy éppen rizómaszerűként leírt) szubjektumról vagy másképp a szubjektum egységének elvesztéséről szóló diskurzus megjelenése. Miközben – teszi hozzá Braidotti – „történelmi állapotunkat illetően” egyre sokasodnak körülöttünk a paradoxonok és az ellentmondások (3).

Ezt tárja fel tehát, miközben bemutatja azt a francia filozófiai hagyományt is, amelyből elindult – innen Foucault, Deleuze és Irigaray munkássága a legmeghatározóbb számára –, számos ponton olykor vitázva is az elődökkel. Egyébként érdekes színfoltja a könyvnek az a fejezet, amelyben tényleges nemzedéki tapasztalatait írja le: a Sorbonne volt diákjaként, az „elszalasztott randevúk [értsd: esélyek] nemzedékének” (*la génération des rendez-vous manqués*) tagjaként mutatkozik be, akit még azok avattak be a posztstrukturalista filozófiákba, akik megalapították őket, s ennek megfelelően ő is úgy közelíti meg az elméletet, ahogyan a hetvenes években Deleuze, Lyotard, Foucault és Irigaray tanításában megismerte. Mint külföldi posztgraduális hallgató, Párizsban tagja volt ugyanakkor az úgynevezett Tanulmányi Csoportnak (The Study Group) – amelynek résztvevői között ott volt még többek között Nancy

Huston, Alice Jardine, Jane Gallop és Nancy K. Miller is –, akik elméleti olvasmányaikat igyekeztek összehangolni ténylegesen megélt tapasztalataikkal, ezeket egymás mellett olvasni, olyan politikai meggyőződést kialakítva ezáltal, amely figyelemmel volt a szexualitás, a pacifizmus, az emberi jogok és a fenntartható jövő iránt is.

Visszatérve tehát Braidotti „tanáira”, a társadalmi felelősségvállalás kötelezettségét tőlük is átvehette, hiszen – mint megállapítja – a poszt-strukturalista elmélet központi eleme kritikát megfogalmazni az elnyomó tolerancia és a tudás-termelésért hivatalosan felelős intézmények konzervativizmusa ellen. Deleuze és Foucault ugyanakkor nyíltan bírálták a marxizmust is és a baloldali politikai előfeltevések korlátait a politikai berendezkedéssel szemben, miközben az egyetemes emberi jogok igényének humanista előfeltevéseit és az emberi ész egyetemes és önkorrekciós érvényességéről szóló kantianus elképzelést ugyancsak megkérdőjelezték. A hatalmi viszonyok feltárására törekedve belátták ugyanis, hogy ahhoz a megtestesült én mikrohelyzeteiből és az ént alkotó társadalmi viszonyok összetett hálójából kell kiindulni.

Más perspektívából szemlélve a kérdést, láthatjuk, miként szolgál elméleti kiindulópontként Rosi Braidotti számára ez a francia vonulat, amely így vagy úgy, de továbbgondolja a lacani pszichoanalízist is: Foucault-nál a hatalom komplex újrafogalmazása, Derridánál a fallogocentrizmus dekonstrukciója, valamint Irigaray szexuális különbség-elmélete is a lacani pszichoanalízis által épített, szilárd fogalmi alapokon nyugszik, s mindez majd – teszi hozzá Braidotti – Deleuze és Guattari radikális lacaniánizmus-kritikájában csúcsosodik ki.

A testi materializmus jegyében – Nietzsche és Deleuze hatása alatt – Braidotti ugyancsak a megtestesült szubjektum fogalmát vizsgálja, a szubjektivitást testi struktúraként veszi szemügyre, így jut el a szexualitás és a szexuális különbség kérdéseihez. (Máshol pontosítja, hogy az ő értelmezésében a szubjektum megtestesülése nem egyszerűen biológiai vagy szociológiai kategóriaként értendő, hanem átfedésként a fizikai, szimbolikus és szociológiai között.) Braidotti értelmezésében is megfigyelhető, hogy az összetett, állandóan változó szubjektum a pszichoanalízisből kölcsönzi nem egységes struktúráját és tudattalan alapjait, hiszen

a test szerinte többfunkciós és összetett, áramlások és energiák, affektusok, vágyak és képzetek helye: „A komplexitás kulcsa az affektív rétegek, az összetett időbeli változók és a belsőleg ellentmondásos idő- és emlékezeti vonalak megléte, amelyek keretbe foglalják megtestesült létünket” (25).

Braidotti női szubjektumát ugyanakkor „nomádnak” nevezi, amelyhez modellül természetesen Deleuze és Guattari minden teleológiát elvetve mozgó, átmeneteket végrehajtó nomádja szolgált (*Mille plateaux*). (A nomád mód példaként Deleuze-ék a rizóma figurációját is beveszik koncepciójukba, a nem hierarchikus, inkább televényszerű burjánzást, amely mint titkos, oldalirányú terjedés tágabb értelemben a nem fallogocentrikus gondolkodásmódot is kifejezi – erre Braidotti egyfelől a szubjektum felépítésének kérdését illetően utal, máshol viszont szövegszerkesztési stratégiáját is ekképpen határozza meg.)

S talán a legfontosabb forrása Braidotti koncepciójának Luce Irigaray munkássága, amelynek első fázisát tartja a legnagyobb hatásúnak (*Speculum of the Other Woman, This Sex Which Is Not One*). Az Irigaray által bemutatott, szexualitásában megragadott szubjektum ugyanis nem adottnak tekinthető és megváltoztathatatlan esszencia, hanem összetett és többretegű. Ezt veszi át Braidotti mint „szexuális különbséget” a nem-egy elveként. Irigaray elméletében a nőiségre mint differenciára, különbségre összpontosít, amelynek szocioszimbolikus helye az állandó átalakulás, a folyamatos valamivé válás. Számára a feminizmus fő téje a női szubjektum részére egyébként a reprezentáció megteremtésének lehetősége, tekintve, hogy az elvileg reprezentálhatatlannak számít az uralkodó diskurzusban: mindezt a „női nyelv” kérdésére fordítja le, vagyis hogy miképpen lehet ennek a „különbségnek” megfelelő önkifejeződést találni.

Irigaray elképzelésének megfelelően – állítja Braidotti – a szexuális különbség feminizmusának lényege a nem-egy létállapot megtalálása a szubjektum eredeténél, ami a szubjektumon belül minden egyes szubjektum számára érvényes. A szubjektivitásnak ebből a nem egységes vagy komplex látásmódjából következik a nők közötti sokféleség vagy többszörös különbség is. Azaz a szexuális különbség többféle eltérés lehet: elsősorban az egyes embereken belül (radikális antiesszencializmus), de eltérés a „mások” között is (a különbség radiká-

lis politikája). „E feminista projekt téje a szubjektum teljes keretének újradefiniálása, nem csupán a gender- vagy nem identitásé. Ez egy sokkal szélesebb körű szimbolikus átalakulás. Az önszeretettből és a hozzám hasonló másik felismerésén keresztül a társadalmi és etikai átalakulás politikai projektjében való részvételig, egészen egy új univerzumig, amelyet többé már nem gyarmatosít az Ugyanaz” (98). (Braidotti máshol úgy határozza meg a törekvését, mint a poszthumanizmus egy szenvedélyes, feminista nomád etikán alapuló formáját.)

Ennek megfelelően Braidotti szerint a nomád szubjektum a kortárs szubjektivitás legmegalapozottabbnak tekinthető alakzata, figurációja, politikailag is alátámasztható képe, amely új keretek, képek és gondolati módozatok megalkotását vonja maga után, túl a fallogocentrikus gondolkodás „perverz módon monologikus mentális szokásain” (22), az ebből következő egység illúzióján és a dualisztikus fogalmi kényszereken. Az általa leírt szubjektum ez utóbbival szemben tehát megosztott, összecsomósodó, rizomatikus, a fragmentáltság, a komplexitás jegyeit mutatja, továbbá – innen a „nomád” jelző – állandóan alakulásban, mozgásban van. A nomád nem metafora, hanem megjelenítés, alakzat, figuráció (*figuration*) – hangsúlyozza Braidotti –, hasonló, mint Haraway kiborgja, Irigaray autoerotizálásra képes „két ajak” képe, Monique Wittig „leszbikusa”, De Lauretis „excentrikus” szubjektuma stb., s amely mintegy reflektál saját pozíciójára, azokra az anyagi feltételekre, amelyek fenntartják a saját és az övéhez hasonló szubjektum-pozíciókat.

Saját szubjektumkoncepcióját, a nomád szubjektumot posztmodern fogalomnak tekinti, amely az ő szóhasználatában leginkább történelmi meghatározottságot jelent, a történelem egy adott pillanatát (melynek jellemzői a fejlett kapitalizmus gazdasági rendszere, az ehhez tartozó munkaerőpiac, a transznacionális mobilitás, a kulturális globalizáció, az informatikai társadalom stb.), amely megváltoztatta a társadalmi és szimbolikus struktúrákat is.

Ugyanakkor Braidotti már az alapozásban világgossá teszi, hogy nem kívánja általánosítani, egyetemessé tenni a „nomád szubjektum” fogalmát, nem az emberi állapotról vonatkozó új metaforaként kezeli. Inkább a nomád állapot külső tényezőinek és belső összetettségének figyelembevételével írja le, a

foucault-i kartográfia-fogalmat hívva segítségül: mivel a nomadizmusnak annyiféle módozata és formája lehetséges a globalizált világban, a társadalom- és kultúrákritikának egyre differenciáltabban, árnyaltabban kell megközelítenie. Ennek megfelelően a helymeghatározás (lokáció) kartográfiai politikáját javasolja alternatívaként (nők, melegek, színes bőrűek): „A nomád gondolkodás tehát a globalizált világban a mobilitás jelenlegi állapotának politikailag alátámasztott kartográfiája. [...] A kartográfia egy elméletileg megalapozott és politikailag tájékozott olvasat a jelenről. A kartográfiai megközelítés azt a feladatot tölti be, hogy elemző és értelmező eszközöket, valamint kreatív elméleti alternatívákat nyújtson a kritikai gondolkodás számára” (4).

A szerző a könyvben számos helyen, szinte ismétlődő jelleggel kitér arra is, hogy a női (szexuális) különbség bemutatásának előtérbe kerülése, a nomád női szubjektum leírása – vagy máshonnan megközelítve a nomád feminista teória – a politikai téteket tekintve nem zárja ki, sőt involválja az egyéb kisebbségek melletti állásfoglalást. Már a nyitófejezetben, koncepciója bemutatásakor is: „A *Nomadic subjects* az én hozzájárulásom mint európai nomád szubjektumé, aki a sokszínű fehérség terepén keresztül mozog, egy olyan vitához, amelyet a feketék, az antirasszisták, valamint a posztkoloniális és más kritikai gondolkodók helyeztek a térképre. Valami a klausztrófó, önreferenciális, eurocentrikus filozófiai gondolkodásról, amely nem képes megfelelni a sokszínű multikulturalizmus kihívásainak az olyan mediatizált társadalmakban, amilyenekké váltunk” (10).

Vagy máshol, ahol hangsúlyozza, hogy olyan perspektívaváltást kíván elérni, amelyhez módszernek és egyúttal politikai taktikának a „lokáció feminista politikáját” ajánlja, amely a sokféleség és az összetettség figyelembevételére törekszik. „A szubjektum többféleképpen is leírható, posztmodernként/indusztriálisként/koloniálisként, a lokációtól függően. Amennyiben a differenciálódás egyes tengelyei, mint az osztály, a faj, az etnikum, a nem, az életkor és mások a szubjektivitás konstitúciójában keresztezik egymást, és kölcsönhatásba lépnek egymással, a nomád fogalma e többféle lehetőség egyidejű előfordulására utalhat” (25).

A nomád állapottal együtt jár a soknyelvűség, igen gyakran szó szerinti értelemben is: a nomád poliglott, különösen az európai kontinensen, ahol

a határok folytonos változása együtt jár a többszörös földrajzi, etnikai, nyelvi választóvonalak állandó és radikális elmozdulásával. (Braidotti figyelmet is korának e tekintetben legelrettetőbb összecsapására, a balkáni háborúkra.) A szerző ugyanakkor vallomást is tesz saját többszörös nyelvi és kulturális hovatartozásáról (olasz–ausztrál, illetve párizsi tanulmányai folytán kötődik a francia filozófiai kontextushoz). A poliglott a kritikus nomád tudatosság egyik változata tehát, aki átutazóban van a nyelvek között, ezért képes egészséges szkepticizmusra az állandó identitásokkal és anyanyelvekkel kapcsolatban, márpedig a nyelvek közötti létezés az identitás dekonstruálásának egyik kiindulópontja. Ugyanakkor, kevésbé szó szerint értelmezve a kérdést, a női identitás is könnyűszerrel társítható a hasonló nomád képekkel: Braidotti szerint a női identitás azonosítása a vándor száműzetésével a feminista tanulmányok egyik toposzává vált, amihez példaként hozza fel az algériai születésű, zsidó származású párizsi Hélène Cixous vagy Seyla Benhabib zsidó-török filozófus munkásságát.

Rendkívül tanulságos Braidotti könyvének azon része, ahol teljes diakrón táblázatot és mintegy földrajzi térképet (német, francia hagyomány, olasz és amerikai iskolák stb.) ad a feminista filozófiai koncepciókról és elvi csoportosulásokról, gyakorlatilag az összes mérvadó feminista gondolkodó koncepcióját rendszerezve: nézeteik összehasonlításával, leszármazási rendjével, illetve filozófiai és politikai potenciáljaival. (Általában a szexuális különbséget és Irigaray nézeteit tekinti origónak, de kifuttatja felosztását a rasszok kérdését előtérbe helyező feminizmus irányaira is.) Ugyanakkor – és a kötetben ez is hangsúlyos elem – Braidotti folyamatos vitában áll a gender studieszal, ragaszkodva a szexuális különbözőség posztstrukturalista megközelítéséhez, mondván: „Kiindulópontom az, hogy a gender fogalma válságba jutott a feminista elméletben és gyakorlatban, és heves kritikáknak van kitéve, mind elméleti elégtelenségét, mind politikailag amorf és céltalan jellegét illetően. Ahonnan a »gender« leglényegesebb kritikája érkezett: a szexuális különbségek teoretikusai, a posztkoloniális és a fekete feminista teoretikusok, a természettudományokban, főként a biológiában dolgozó feminista episztemológusok és a leszbikus gondolkodók” (141).

Rosi Braidotti a *Nomadic Subjects* második, átirított változatával egy időben, 2011-ben egy lazább szerkezetű tanulmánykötetet is megjelentetett a Columbia University Pressnél (*Nomadic Theory: The Portable Rosi Braidotti*), amelynek hasonló témájú írásait akár együtt is olvashatjuk ezzel a könyvével, s így még átfogóbb képet kaphatunk az életmű és a nomád-elmélet lehetséges leágazásairól (poszthumán aspektus, nemzetiség és európai állampolgárság stb.).

HELIKON

KÉRY ANNA LILLA

keryannalilla@gmail.com

ORCID: 0009-0002-7880-6090

Michela MURGIA. *Ave Mary: E la Chiesa inventò la donna*. Torino: Einaudi, 2012. 170.

A szárd születésű, de leginkább olasz nyelven alkotó, ez év augusztusában elhunyt Michela Murgia (író, drámaíró, aktivista) a kortárs olasz feminista irodalom képviselője. Murgia prózaművészetét egyszerre határozza meg szárd és katolikus identitása, melyek érdekes és sokszor szokatlan megvilágításba helyezik az olyan, a szerző számára kiemelt fontosságú kérdéseket, mint például a nőjogok vagy az aktív eutanáziához való jog. A recenzió tárgyául választott esszékötet, az *Ave Mary: E la Chiesa inventò la donna* egyszerre mélyen vallásos és elkötelezetten feminista nézőpontból teszi fel a kérdést: milyen szereplehetőségei vannak a katolikus egyházban a nőnek? A teológiai és filozófiai diskurzusokkal egyaránt párbeszédbe kezdő, bátor és szókimondó kötet célja nem egyház és nő viszonyának lerombolása, hanem meghívás ennek a viszonynak radikális újragondolására, hogy férfi és nő ne csak Isten előtt legyenek egyenlők.

A hat fejezet mindegyike a női lét egy-egy fontos mozzanatával foglalkozik. A fejezetek egy személyes (sokszor gyermekkori) élménnyel kezdődnek a *Memorie cattoliche* alcím alatt, melyet aztán az ekként megidézett téma sokoldalú kibontása követ, közéleti (legtöbbször olasz) és vallásos példák illusztrálva. A gondolatmenet vissza-visszatérő alakja a századok során folyton változó Mária-kép, mint abszolút viszonyítási pont, ugyanakkor elérhetetlen nőideál, ami példát ad halálra, életre és az

anyaságra is. Murgia racionálisan érvelve mutatja be, hogy az így ábrázolt Szűzanya mennyire tudatos konstrukciója az alapvetően patriarchális értékeket közvetítő egyháznak, s inspirációs helyett hogyan válik a hívő nőktől végletekig eltávolított szimbólummá.

Az első alfejezet meglepő irányból, a halál felől közelít a női szereplehetőségek kérdéséhez. Murgia azonban hamar bebizonyítja, hogy nincs is annál jogfosztottabb helyzet, mint amikor valaki a saját halálának sem lehet főszereplője. A szerző szerint a tömegkommunikációban egyetlen halál-ábrázolás „megengedett”, ez pedig a férfihalálé: a férfiak háborúkban, extrém sportok és hivatásuk végzése közben vagy épp hosszas betegség után halnak meg, és bár ennek ábrázolása a médiában sok szempontból problematikus, a férfi mindig főszereplője saját halálának. Ezzel szemben a női halál vagy tabusított vagy passzív szerep, ábrázolása pedig szinte mindig a férfi relációjában történik meg (akkor is, ha ez távol áll az igazságtól): a nőket megerősöskolják és meggyilkolják, bántalmazzák és abba halnak bele, vagy épp elvesztett társuk utáni bánatukban sorvadnak el. Ebben a dinamikában – az aktív férfihalál *eseménye* és a mellette *passzív* *szünetelő* nő – Murgia rögtön a megfeszített Jézus Krisztus és a kereszt alatt álló Fájdalmas Anya párhuzamát fedezi fel. Mária és a halál ambivalens viszonya abban is megmutatkozik, hogy a Szűzanya halálának reprezentációja hiányzik: míg a keresztény jelképiségben Krisztus halála napmint nap megjelenik (például a mindenhol megtalálható feszületeken), Mária halála rejtve marad. A Szentírásban erre nem találunk utalást, a keleti egyházi hagyomány szerint elszenderül, a nyugati hagyományban pedig romlatlan testtel és lélekkel emelkedik fel az Atya színe elé.

Az anyaság ábrázolására az egyházi hagyományban szintén Mária a legerősebb példa, s itt is leginkább a Mater Dolorosa, a szenvedő anya alakjában teljesedik ki. Anyaság és szenvedés elválaszthatatlan összefüggéseire mutat rá Murgia a második fejezetben. A női szenvedés teológiailag jól megmagyarázott, kezdve a bűnbeeső Évától, aki miatt a női nem büntetése a fizikai fájdalom lett: a nő szerepe ebben az egyházi ökonómiában szülni és szenvedni. Éva bűnös igenének jóvátételére pedig Mária beleegyező igenéig kell várni: a Szűzanya mentesül a szülés fájdalmától, a szenvedéstől azonban nem. Ez ugyanakkor nem *önmagában léte-*

ző fájdalom, hanem a gyermeke miatt szenvedő anyáé, így elválaszthatatlan a szenvedő Krisztusétól. Murgia ebben a viszonyrendszerben is egyenlőtlenséget feltételez: Krisztus fájdalma mindenké, Mária fájdalma azonban csak női fájdalom lehet, Krisztus fájdalma önmagában is valós, Mária fájdalma Krisztuséból ered. A szerző szerint ez a dinamizmus: a férfi relációjában szenvedő nő, a gyermekéért szenvedő anya ugyancsak olyan szereplehetőségeket kínál a keresztény nőknek, mely a férfi és nő közötti egyenlőtlenséget mélyíti el.

Murgia a könyv harmadik fejezetében tovább szemlézi azokat a női szereplehetőségeket, melyeket az egyház a példaként állított női szenteken át híveinek felkínál. A női szentek által megtestesített ideál passzív: szenved és szolgál, s valamilyen minőségében mindenképp feláldozza magát. Még az olyan laikus szentek is, mint Gianna Beretta Molla, az onkológiai kezelést magzata védelmében visszautasító, a szülés utáni komplikációkba belehaló négygyermekes anya vagy Kalkuttai Szent Teréz is azt az életpéldát állítják a hívő nők elé, hogy a másokért való szeretetben az én szükség-szerűen megsemmisül. Ezt a szerepkört rögzítik az olyan értekezések is, mint II. János Pál *Mulieris Dignitatem* című apostoli levele, vagy Hans Urs von Balthasar svájci teológus *Il complesso antiromano* című írása. A szerző szerint azonban a csendes szolgálat és passzivitás női szerepkörei nem fenntarthatóak többé.

A szerző ezután ismét párhuzamba állítja a média és az egyház által megteremtett nőideált. Miért tabusított a női öregedés ábrázolása, miért a fiatalság, hamvasság és ártatlanság a legfőbb értékei egy nőnek? Bár az egyháznak számos eszköze és referenciája volna arra, hogy az öregedést, beleértve a nőit is, pozitív kontextusba helyezze, mégis, a legtöbb nőalak (beleértve a szenteket is) a fiatalságot, szépséget és tisztaságot állítja példaként. Itt ismét megkerülhetlenné válik Mária, akit elhívásában és anyaságában is ifjú szűzként ábrázolnak, öregedő Máriákkal sem templomokban, sem szentképeken nem találkozunk. A Mária-tisztelet tovább elegezve a szerző rámutat a szepőlőtlenség és szüzesség fogalmainak téves összemosására, és arra, hogyan válik Mária tulajdonképpen bátor (és a patriarchális társadalom ellen lázadó) igene szelíd, beleegyező igenné. A követendő beleegyező szelídség pedig súlyos következményekkel jár: a szüzesség elvesztésének és a beleegyezés

kényszerének összekapcsolódása és hagyományba ágyazódása a fejezetben megidézett *matrimonio riparatore* is: a szokás, mely 1981-ig arra kötelezte a szexuális erőszakot elszenvedett lányokat, hogy hozzámenjenek erőszaktevőjükhöz.

Az elsősorban szelíd és beleegyező Máriához hasonló közkeletű elképzelés, hogy Istent férfiként kell elképzelnünk. Ezt a férfias istenképet dekonstruálja Murgia: miért ne lehetne Isten szeretete egyszerre atyai és anyai? Lukács evangéliumának 15. fejezetében Jézus három példabeszédet mond el a méltatlankodó farizeusoknak, de vajon miért idézzük többször a jó pásztor és a tékozló fiú történetét, mint az aszonnyét, aki elvesztette egy drachmáját? Miért olyan provokatív ennek az aszonnyak az alakjában Istent felfedezni?

A kötet záró fejezetében a keresztény élet egy utolsó, fontos aspektusát idézi fel a szerző, a házasságát. Mint ahogy a legtöbb témakörben, itt is rámutat a hagyomány, az egyházi tanítás és a mindennapok tapasztalatának feszültségeire. Az egyháznak szükségképpen kellett egy vallásos archetípust keresnie férfi és nő szeretetkapcsolatára. Ádám és Éva bűnbeeső emberpárként nem voltak megfelelőek, Mária és József kapcsolata pedig a házasság egységének testi megvalósulására nem jó példa. Így eshetett választás arra az ószövetségi allegóriára, amelyben Isten és Izrael szövetségét egy férfi és nő közti házassági szövetségéhez hasonlítja. Ennek újszövetségi megfelelője Krisztus és az Egyház szövetsége, ami azonban – emeli ki Murgia – nem lehet igazi példája ember és ember közti házasságnak. Egyrészt, míg Krisztus (a férj megfelelője) egy valaha élt, létező személy, az Egyház (a feleség szerepében) elvont fogalom, tehát nehéz vele azonosulni. Másrészt az Egyház és Krisztus viszonya soha sem lesz egyenlő, Krisztus mindig is az Egyház feje és vezetője lesz, ez pedig megint csak egy olyan alá-fölrendelt dinamikát eredményez, amely a nőt egy engedelmes, magát a férj akaratának alávető feleség szerepében képzeleli el.

Az *Ave Mary* számos, kortárs problémán keresztül vizsgálja meg a keresztény egyház által felkínált női szereplehetőségeket, rámutatva arra, hogy ezek, a sokszor rejtett elvárások hogyan kerülnek feszültségbe a mindennapi étellel és gyakran a krisztusi tanítással is

TÓTHPÁL SAROLTA KRISZTINA – JÓZSA GYÖRGY ZOLTÁN

jozsagy@gmail.com
ORCID: 0000-0002-4803-6286

tsaci@gmail.com
ORCID: 0000-0002-9003-4639

NÉMETH Attila. *Dosztojevszkij, a lélek kórboncnoka*. Budapest: Medicina, 2021. 216.

Németh Attila pszichiáter az orvosi szakkönyveket gondozó Medicina Kiadónál jelentette meg újabb, a művészetek és a pszichopatológia összefüggéseit vizsgáló kötetét. Monográfiája a közkeletű Dosztojevszkij-képet nagymértékben árnyalhatja, főképp *Az ördögök* című regény személyiségtipusainak tüzetes elemzése révén: az egyes patológiás rajzokon túl csoportdinamikai aspektusokhoz nyúl. Ha Stefan Zweig „a pszichológusok pszichológusa” jelzőt társítja az orosz író alakjához, a szerző „szenvédélyes szenvedőként” (56) értékeli. Kivált a hősök egyéni lélektanát kutatja, ennek kitüntetett szerepét a művek kompozíciójában, az események alakulásában. Az író és a pszichiátria, illetve a pszichológia összefüggései és kölcsönhatásai rendszerében a kötet érdeme az affektív jellegű részletek kiaknázása, releváns diskurzusok beépítése és kommentálása (magánlevelek). Az „átkeretezés” továbbgondolása szövegalkotási stratégiákat tárhat fel.

A jubileum előtt tisztelgő könyv a magyar szakirodalomban egyedülálló, hiánypótló, átfogó munka (Tényi Tamás speciális témáknak szentelt dolgozatai említendők e vonatkozásban); három fő egységben Dosztojevszkij életútját, a személyisége és művei közti összefüggésrendszert, végül sajátos lélektanát tárgyalja. Megerősítést nyer, hogy az író pályáját jellemző eszmélkedés összevethető az európai pszichológia és pszichiátria kiemelkedő korszakának fejlődésével (197–206). Freud sokat köszönhet Dosztojevszkij szublimáció-értelmezésének (201), az analitikus alakját elővetítő, empátiával és éleslátással rendelkező regényhőseinek (Tyihon; ide sorolható Razumihin), továbbá rendkívüli lélektani megfigyelőképességének, önanalízisre hajló beállítottságának. Kettejük között kapocs lehet Merezkovszkij német fordításban napvilágot látott, Tolsztojról és Dosztojevszkijről szóló sokrétű munkája. Freud

ismerhette ezt a könyvet, ami kitűnik például abból, ahogy *Dosztojevszkij és az apagyilkosság* című értekezésében *A Karamazov testvérek* problematikáját értelmezi. A pszichoanalitikus olvasatok köréből ismert T. Rosenthal 1920-as és I. Jermakov az író korráját és műveinek vallomásos jellegét fejtegető munkája is.

Új „pszichobiográfiai” kötete egyik forrásaként a szerző L. Szaraszkina életrajzát választja, amely – többek között – épít az író feleségének rejtjeles, nemrégiben megfejtett naplójának tényanyagára is. A bő szakirodalomban író és hősei hol a lélekelemző, hol a páciens oldalán tűnnek fel. Dosztojevszkij – ahogy a szerző is kimondja – tagadta a lélekgyógyászat iránti érdeklődését. Ám *Az író naplójának* tanúsága szerint a „lélek halhatatlanságába vetett [...] hit” világlátásában feltétele volt „az emberiség iránti szeretetnek”. Dukkon Ágnes 2021-es tanulmányában a „tudattalan” kikerülő jelenségét az orosz írónak C. G. Carus *Psyche* című szakkönyve lefordítását célzó tervével hozza összefüggésbe.

Németh Attila a stigmatizációval szembeni etikai állásfoglalásból indul ki (56). Tévhiteket ír felül a naiv, „martirologiai” narratíva és a kényszermunka során tapasztalt új megvilágításba helyezése (21), a játékszenvedély és a munkamánia (a nikotin-abúzzsal, mértéktelen teafogyasztással együtt) közti „átjárás” (29–35) *A játékos* című kisregény elemzése tükrében (151), talán egzisztenciálisan is explikálható ténye.

A részletes elemzések sorában első a „lélektani regény” műfajához rendelt *A Karamazov testvérek* értelmezése. A három lélekkonstituáló elv a fivérek jellemében tárul fel: Dmitrij (a tudattal kontrasztba állított érzelem), Ivan (racionalitás) és Aljosa (nem ítélezhető jóhiszeműség, ideális férfi és az önfeláldozás mintája) szemben Szmergyakovval (az epileptikus, az ösztön-én megtestülése, az író énjének sajátos prizmán történő kivetítése). A „lépcső” kulcsmotívumának fényében etikai síkon a kategóriák megfeleltethetők a kierkegaard-i triádnak: a *Vagy-vagy* című értekezésben analóg az emberi lét stádiumaival, az esztétikai, az etikai és a vallásos stádiummal. A négy embertípus ennek megfelelően tehát a nyárspolgár, az esztéta, az etikus, illetve a vallásos ember. A lelkiismeret itt a pszichés egyensúly fenntartója. Az *Ördögökkel* szemben a „progresszív” erők részéről megmutatkozott ellenszenv a hatalom gyakorlásának lélek-

tani alapjaira mutat rá. Az istentagadás rendszerét megvalósító rend tulajdonképpen a szabad akarat ontológiáját törli el (87). Erősz és Arész harcának kontextusában az öngyilkosság a hatalmi manipuláció eszköze (Kirillov). Fő tünet a személyiségvesztés; ez a jövő megkonstruálói jellemző narcisztikus-skizoid alkat. Az ellenzéki vezér kiválasztódásának lélektani mechanizmusa, Sztavrogin fokozott szexuális étvágya és narcizmusa a sztrarec terapeutát idéző habitusával áll szemben. A Szabó Endre tollából származó, régi magyar fordítás a kort hitelesebben tükröző íze indokolhatta *A félkegyelmű* idézett szövegének kiválasztását. Rogozsin féltékenységének, a pszichopátia értelmi, érzelmi, akarati és ösztön komponenseinek gondos vizsgálata mellett a tudatformák és értékrendek ütközése a lelki alkat alkalmazkodóképességét méri, így az újkori berendezkedésben Miskin Krisztus-képből eredő „küldetése” „anarkronizmus”. A *Bűn és bűnbódést* Németh Attila *eszmeregény*ként fogja fel (antikantiánus szemlélete adja kohézióját). Ez az eszme a narcisztikus, antiszociális hős logikájában érv a gyilkosságra, apológia; hús-vér embertől elűtő jellemét a szakember – az irodalomtörténészekkel egyezően – éppúgy irodalminak, életidegennek látja, akár csak Szonjátét. Jefimov virtuóz ábrázolása kapcsán a *narcizmus* terminus bevezetése fontos (135–137).

A fogalmilag külön fejezetben tisztázott epilepszia az írónál és regényalakjainál meghatározó. A pszichogén és a valódi epilepsziás roham elkülönítése a szakember számára is okozhat nehézséget (168). A leírt eksztatikus aura az író vallásos világképébe simul. Adalék, hogy a testi fenytés rohamokat kiváltó hatását Riesenkauf a száműzetés idejére (1857) datálja. Dosztojevszkij türelemmel viselte a megalázó helyzeteket, a nőkhöz fűződő viszonyát feltáró fejezet címében a „háromszög” elem hangsúlyos. Magyarázata lehet ennek a pravo-sláv alázat és a „mindent megbocsátás” elve. A szerző gonddal mutatja be Dosztojevszkij nőírókkal kapcsolatos álláspontját.

RÁCZ ILDIKÓ MÁRIA

ildiko@raczt.hu

ORCID: 0000-0003-2289-7114

C. A. КИБАЛЬНИК. *Тайнопись русских писателей: от Пушкина до Набокова*. Санкт Петербург: Петрополис, 2022. 433 с.

A kriptopoétika fogalma és kutatása meglehetősen új témakör az orosz filológiában. Szergej Kibalnyik erre a kevésbé ismert területre kalauzolja el az olvasót, amikor irodalmi művek rejtett üzeneteit igyekszik feltárni. Monográfiájában az elméleti alapok lefektetésére és a terminológia definiálására vállalkozik, így az olvasónak új szövegértelmezési lehetőséget, az irodalomtörténeteknek alternatív elemzési stratégiát kínál a klasszikus és az újabb kori orosz szerzők műveinek a megértéséhez. A könyv *Bevezetőjében* a szerző megemlíti, hogy az orosz Aranykor és a 20. század első felének szerzői esetében a megelőző kriptográfiai kutatások kizárólag az intertextuális kapcsolatok feltérképezésére korlátozódtak. Szükségessé vált tehát annak irodalomelméleti vizsgálata, hogyan éltek az egyes szerzők a kriptográfia nyújtotta lehetőségekkel az orosz irodalom fejlődésének különböző korszakaiban, és ennek milyen egyedi lenyomatai maradtak fenn műveikben. A Szergej Kibalnyik által kidolgozott módszertan az intertextuális kapcsolatokon túl kardinális kérdésként kezeli az önéletrajzi és politikai szubtextusok tanulmányozását. A hagyományos értelmezés és eszköztár kibővítését szolgálja a „prototipikus” szubtextusok mellett további poétikai eszközök, mint a kriptonima, az allúzió, a kriptogramma, a hipertextualitás vagy a kriptoparódia bevonása a kriptopoétikai vizsgálódások tárgykörébe. Az így kidolgozott elemzési módszer új szemantikai dimenzióval gazdagítja az orosz irodalom számos művét, egy olyan speciális szubtextus feltérképezésével, amelyben a következő generációk olvasóinak címzett rejtett, titkos üzenetek kódolódnak.

A kilenc tematikus egységből felépülő könyv első fejezetében (*Kriptográfia Puskin Angelo című elbeszélő költeményében*) a politikai szubtextusra találhatunk példát. A címben szereplő poéma rejtett üzenetének a megfejtésében Szergej Kibalnyik egy autentikus forrásra, az orosz költőóriás titkos Nap-

lójára támaszkodik. Az eredetileg francia nyelven, titkosírással készült szövegre csupán az 1970-es években bukkantak rá a Szovjetunióban, a szigorú cenzúra elől kimenekített kézirat egy évtizeddel később, az Egyesült Államokban jelenhetett meg nyomtatásban. A monográfia szerzőjének kutatásához alapul szolgált Jurij Lotman, a tartui strukturális-szemiotikai iskola megalapítójának *Angelo-tanulmánya* (Лотман Ю. М.: *Идейная структура поэмы Пушкина «Андрейко»*. Пушкинский сборник. Псков, 1973. с. 3–23.), amely ahhoz a népi legendához kapcsolódik, hogy I. Sándor cár nem halt meg Taganrogban, hanem Szibériában álnéven élt tovább. Szergej Kibalnyik az autobiografikus feljegyzéseket a szépirodalmi textussal összevetve az irodalomtörténetek által eddig nem vizsgált hipotézisre keres megfejtési kulcsokat: Angelo figurájában vajon felfedezhető-e rejtett utalások I. Miklós cár alakjára. A könyv szerzője igennel felel, továbbá megállapítja, hogy Puskin kései írásaira általánosságban jellemző a kriptográfia módszere, hiszen életének ebben a szakaszában a fennálló társadalmi-politikai körülmények következtében, egy drámai élet helyzetben (száműzetés, dekabrista felkelés) csupán műveivel oszthatta meg legbensőbb, titkos gondolatait.

Monográfiájában az olvasónak szánt burkolt üzenetek dekódolásával – anagrammák, drámai prototípusok, fiktív cselekményhelyzetek és valós életesemények párhuzamainak felfedései – Szergej Kibalnyik fényt derít rejtett irodalmi párbajokra (Csernisevszjij polémiája Herzennel, Dosztojevsz-kij Turgenjev-paródiája, Gazdanov erőpróbája Nabokovval) és családi drámák irodalmi reprezentációjára (a Herzen–Ogarjov dráma megjelenítése Dosztojevsz-kij novellájában) is. Megtudhatjuk, miért kapta Miskin herceg Lev Nyikolajevics Tolsztoj apai- és keresztnévét a *Félkegyelmű* című regényben, milyen másodlagos jelentéssel bírnak Csehov műveiben az orvosi receptek, ahogyan azt is, hogy az Ogarjov–Herzen családi drámán keresztül Dosztojevsz-kij *Örök férjét* intertextuális szálak fűzik Herzen *Ki a bűnös?* című regényéhez. A szerző akkurátus elemzéssel támasztja alá, hogy Puskin kései alkotói korszakának több művében idegen szövegek lelhetők fel – Shakespeare-től (*Angelo*), a Grimm testvérektől (*Mese a halászlól meg a kis halról*) vagy az arab mesevilágból (*Mese az aranykakasról*) kölcsönzött szűzsékk.

Az önéletrajzi szubtextus a vizsgált művek jelentős részének bevett poétikai eszköze. Szergej Kibalnyik detektíveket megszátyuló magabiztossággal fejt fel a szüzsé szövetébe szőtt másodlagos szövegelemeket Dosztojevszkij, Csehov, Vaginov vagy Gazdanov írásaiban. A könyv harmadik fejezetében (*Dosztojevszkij irodalmi párbaja Turgenyevvel*) a kriptoparódia jelensége válik a vizsgálat tárgyává a két orosz klasszikus irodalmi tusájának fegyvertárába betekintve. Köztudott, hogy az *Ördögök* című regényében Karmazinov, a tehetségtelen író és narcisztikus világpolgár figuráját Turgenyevről mintázza Dosztojevszkij, valamint az is, hogy pályatársa kései műveinek (*Kísértetek*, *Elég*, *Füst*) jellegzetes motívumait karikírozza ki. Szergej Kibalnyik meggyőzően bizonyítja, hogy a Dosztojevszkij-életműben további, a szakirodalom által eddig nem vizsgált Turgenyev-allúziók jelennek: *A basonmásban* az ifjabb Goljadkin alakjában, *A félkegyelmű Bahmutovjában*, a *Feljegyzések az egérlyukból* Zverkov figurájában is megtalálhatók a burkolt turgenyevi vonások.

A monográfia ötödik fejezetében (*Kriptográfikus válfajok Csehovnál*) a szerző a farmakológiai szubtextus elemzése során az orvosi receptet az orvosi diplomával rendelkező Csehov prózájának (levelezés, jegyzetfüzetek, humoreszkek, anekdoták) és dramaturgiájának (*Sirály*, *Három nővér*) mikroszövegeként interpretálja. E fejezet vizsgálódásainak másik fő irányát a hipertextuális szövegértelmezés képezi. Az „orosz Maupassant”-ként emlegetett Csehov alkotóművészete „ugyanannyit köszönhet Flaubert-nek és Maupassantnak, mint Turgenyevnek, Dosztojevszkijnek vagy Tolsztojnak” (252). Szergej Kibalnyik a hipertextualitás egyik példjaként a flaubert-i téma továbbélését vizsgálja a házasságtörés szüzséjére épülő Csehov-művekben. A másik példa Dosztojevszkij *A játékos* című regényének és tágabb értelemben a kurtizánokkal folytatott szerelmi románc tematikus megjelenítésének hipertextuális jelenléte Nabokov első angol nyelven írt regényében.

Az utolsó fejezetben (*Kriptográfia Nabokov és Gazdanov művészetében*) a könyv szerzője ismét egy speciális kriptopoétikai jelenséget vizsgál, a sakk-kriptográfiát. Az orosz származású amerikai író, kritikus és műfordító, Vladimir Nabokov nemcsak szenvedélyes lepkevadász, de sakkfeladvány-készítő is volt. A sakk egyaránt fontos helyet foglalt el az író családi címerében (két medve egy

sakktáblát tart a mancsában) és legtöbb regényében. Nabokov 1923-ban, Berlinben oroszra fordítja Lewis Carroll *Alice Csodaországban* című könyvét, amelynek hősnője felfedi Csodaország titkát: „egy nagy sakkjátszma folyik itt az egész világon át”. A *Sebastian Knight valódi élete* című regény hősei motivikusan kapcsolódnak bizonyos sakkfigurákhoz, Nabokovnak fel is tették a kérdést, sakkjátszmára épül-e az egész regény. Az író határozottan tagadott, később mégis elismerte, hogy minden regénye többé-kevésbé ezt kísérel meg. Miközben Szergej Kibalnyik azt kutatja, milyen sakk-allúziókat rejtenek magukban a regényben szereplő nevek, az olvasó észrevétlen válik egy virtuális sakkjátszma nézőjévé. A szerző szerint a regény rejtett önéletrajzi szubtextusa Nabokov és Nina Guadagnini románca, titkos üzenete pedig, melynek tárgya a bocsánatkérés, Nabokov feleségéhez, Vera Slonimhez szól.

Szergej Kibalnyik könyvében fellebben a fátyol szerzők és művek rejtett titkairól, burkolt üzenetek kerülnek napvilágra, irodalmi alkotások „tükröződnek” egymásban, írók „párbajoznak”. A Puskintól Nabokovig terjedő kriptográfiai kutatásokat grandiózus szakirodalmi ismeretanyag, a szépirodalmi művek sokszínűsége és gazdagsága jellemzi a próza és a dramaturgia területén. A monográfia új távlatokat nyit a kriptopoétika kutatásának elméleti és módszertani kérdéskörében.